تێپەڕین لە ئاکاری کۆیلایەتی بەرەو ئاکاری بەرپرسیارێتی

سەعید کاکی
(سەقز)

لە لێکدانەوەی ئەم بابەتەدا پشت بە ڕێچکە فەلسەفییەکەی دەبەستین، بیروبۆچوونی ئەو فەیلەسووفانە ڕەچاو دەکەین شیکارییان بۆ چەمکەکە کردووە. دوو ڕەهەندی مێژوویی و بابەتی وەک "ئاکاری کۆیلایەتی" و ئاکاری بەرپرسیاریەتی" لێکدەدەینەوە. شیکاری بابەتەکە ڕەهەندێکی فەلسەفییانەی لە پشتەوەیە و لەلایەکی دیکەشەوە پشت بە ئاکاری داوەری دەبەستین، واتە هەردوو بواری شیکاری و داوەری ئاکاری لە گوتارەکەدا تێهەڵکێش دەکرێت. پرسیارەکە ئەوەیە، ئاکاری کۆیلایەتی چۆن سەرهەڵدەدات و خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی چین و ئاکاری بەرپرسیاری چۆن دەتوانێ جێگەی بگرێتەوە.

ئاکار چییە؟

لە زمانی ئینگلیزیدا بۆ ئاکار دوو چەمکی moral و ethics کەڵک وەردەگرن. مۆراڵ، فەلسەفەی ئاکار بەگشتی دەگرێتەوە و بە میتائاکار«ئاکاری شیکاری» ناودێرکراوە. مەبەست لێکدانەوەی چەمکە بنەڕەتییەکانی وەک چاکە، خراپە، خێر و شەڕ و... لەم جۆرە نموونانەیە، بەڵام ڕەگی ethics بۆ ئیتۆس دەگەڕێتەوە و واتای خووڕەوشت دەگەیەنێ. لە زمانی کوردیدا دەکرێ مۆراڵ بۆ فەلسەفەی ئاکار بەکاربێنین و وەک سیستمێکی بەربڵاوی لێکدانەوەی چەمکەکان و پرسیارە بنەڕەتییەکانی ئاکار لەکۆنەوە تا ئێستاکە لەبەرچاو بگرین و لایەنی گشتی ئاکار لێکدەداتەوە، بەڵام چەمکی ethics بۆ "ڕەوشت" بەکاردێنین. فەلسەفەی ئاکار، توێژینەوەیەکی فەلسەفی و بیرمەندانە سەبارەت بە بەها ئاکارییەکانی مرۆڤە. تێگەیشتن لە بەها ئاکارییەکان

نیتشه

کاریگەری ڕاستەوخۆی لە ژیانی مرۆڤەکان کردووە. بە تایبەت دەربڕین و هەڵوێستەکانیان لە سەر خەڵکی و کردەوەکانیان کە بە چ شێوەیەک بڕیار دەدەن، بۆیە خەڵکی کەم تا کورتێک هەوڵدەدەن بۆ ئەوەی ژیانیان لەگەڵ بەها ئاکارییەکان یەک بخەنەوە، بەڵام نەک بە شێوەیەکی ڕاشکاوانە، بەو جۆرەی کە هەندێک شێوەی ژیان لە هەندێکی تر بەپێزترە (ولیامز، ۲۹:۱۳۸۳). لێرەدا پێناسەی ڕەوشتی کۆیلایەتی لە لایەنە فەلسەفییەکەی و لە سۆنگەی فەیلەسووفانێکەوە ئاوڕیان لە بابەتەکە داوەتەوە، لێکدەدرێتەوە.

پێشینەی فەلسەفی ئاکاری کۆیلایەتی

لەلایەنی مێژووییەوە یەکەم فەیلەسووف ئاکاری بە شێوازێکی فەلسەفییانە لێکدایەوە سوکرات بوو. سوکرات یەکەم کەس بوو پرسیارە بنەڕەتییەکانی وەک چاکە و خراپە، دادپەروەری، چاکەکاری و... لە ئاکاردا لێکداوەتەوە و بناغەی فەلسەفەی ئاکاری داڕشت، زۆر جار و بە تەوس و تەشەرەوە ڕەخنەی لە کۆمەڵگەی خۆی دەگرت، بەڵام شێوازی لێکدانەوەی سوکرات، پۆزەتیڤی بوو، واتە لای وابوو مرۆڤ بە بەڵگەهێنانەوە و لێکدانەوەی پرسیارەکان دەتوانێ ئامانجە فەلسەفییەکانی خۆی دەستەبەر بکات. ئەم ڕێچکەیەی سوکرات ئێستاکە لە فەلسەفەی ئاکاری شیکاریدا بەردەوامە. لایەنە تەوساوییەکەی لە فەلسەفەی کییەرکەگۆر و نیتشەدا دەردەکەوێت، هەرچەند ڕەخنەگری سوکرات بووە. نیتشە وەک کەسێک لە ئاکاردا دەردەکەوێت، ڕەهەندێکی نێگەتیڤی دەگرێتەبەر، لای وایە ئاکاری ڕۆژئاوا لە سوکراتەوە تا ئێستاکە کۆمەڵێک ئامۆژگاری بووە لەلایەن کەسانێکەوە پشتگیری لێکراوە، جگە لە چاندنی تۆخمی ڕق و قین Ressentiment(۱) شتێکی ئەوتۆیان بۆ کۆمەڵگە نەخوڵقاندووە، بەتایبەتی ئاکاری سوکراتی – مەسیحی نموونەی هەرە زەقی ئەم چەشنە لە ئاکارە.

نیتشە لای وابوو ئاکاری مەسیحی کولتوورێکی خوڵقاند مرۆڤە مام ناوەند و پڕ لە ڕقوقینەکان، جگە لە دواکەوتوویی شتێکی ئەوتۆیان نەخوڵقاندووە. کڵێسە بەردەوام کاری ئەوە بووە دوژمنەکانی خۆی لەناو ببات، ئێستەش لە جیهانی سیاسەت، دوژمنایەتی زیرەکانەتر، وردبینانەتر، بە کردارێکی نەرم جێبەجێ دەکرێت(نیتشە، ل۸۵) نیتشە لای وابوو دوو جۆرە ئاکار لە نەریتی مەسیحی سەرهەڵدەدا: ۱) ئاکاری سەروەرەکان ۲) ئاکاری کۆیلەکان. ئاکاری سەروەرەکان لە دڵی ژیانەوە سەرهەڵدەدا و گوێ بە نەریت و نۆرمی دواکەوتووی کۆمەڵگە نادات و داهێنەرە، هاوشێوەی هونەرمەندێکە بەرهەمێک دەخوڵقێنێت و پڕ لە تازەگەری و جوانییە(۲)، بەڵام ئاکاری کۆیلایەتی دژ بە ژیان دەوەستێتەوە، ئەوەی لەگەڵ ئاکاری ئەو نەگونجێت پووچەڵی دەکاتەوە. بەها ئاست نزمەکانی کۆمەڵگە وەک ترسنۆکی، چاکەکاری، یەکسانی... زەق دەکاتەوە و دەیکات بە ئاکاری پلەبەرز. ئاکاری کۆیلایەتی، دوالیستی بیردەکاتەوە، بۆ نموونە بە شێوەی ڕاستی/ ناڕاستی، چاکەکاری/ بەدکاری دەردەکەوێت. ئاکاری کۆیلە ناتوانێ ئاکاری سەروەرەکان پەسەند بکات، بۆیە پشت بە ئاکارێک دەبەستێت کە لەناو کۆمەڵگەدا باوە وەک بەزەییهاتن، چاکە، یەکسانی، ویژدان.. و لە جۆرە ئاکارەی کە کەسانێک بۆ مانەوەی هێزی خۆیان و درێژەدان بە هێزی خۆیان کەڵکی لێوەردەگرن. چاکەکارەکان هەمان کەسە چارەڕەشەکانن، چاکەکان هەر ئەو کەسە هەژار و بێ دەسەڵات و ئاست نزمەکانن، لایەنگری ئیمان هەر ئەو کەسە ڕەنجەڕۆ و نەخۆش و ناشیرینەکانن و ئەمانەن بە ڕزگاری دەگەن و ئەوانەی

سەرەوەر و دەسەڵاتدارن تۆڵەیان لێ دەکرێتەوە. (ڕەچەڵەک ناسیی ئاکار، ل٩٣) ئەگەرچی لە فەلسەفەی (کانت)دا باس لە ئاکاری سەروەری و ژێردەستی کراوە، بەڵام مەبەستی کانت ئەوە نەبوو ئەم دوو چەمکە پاساو بدات، بەڵکو کانت پتر لە هەمووی ئەرکی ئاکاری و پشت بەستن بە یاساکانی ئاکاری بە باش زانیبوو و دواتر هیگڵ درێژە بەم بۆچوونە دەدات و لە کتێبی "دیاردەناسی ڕوح" چەمکی کۆیلە و خاوەن کۆیلەی لە سۆنگە مێژووییەکەی، بەڵام بە شێوەیەکی ژوورهەست شی کردووەتەوە، دواتر مارکس بە ئابووریی سیاسی و کێشەی نێوان خاوەن ئیش و کرێکارەوە گرێی دەدا لە ڕێگەی ئیشێکەوە کرێکار دەیکات و بەهرەکەی خاوەن کار دەیخوات، بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە و تەوەری باسەکەی ئێمەیە لایەنی ئاکاری کۆیلایەتییە، گەرچی ئاکاری کۆمەڵگە پێوەندی بە لایەنی ئابووری، سیاسی و شێوازی پەروەردەی کۆمەڵگەوە هەیە و بەدەر لەمە نییە. هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان پێوەندی بەو لایەنانەوە هەیە کە باسمان کرد. ئەمانە وەک چەشنێک لە دیالێکتیک پێکەوە تێهەڵکێش کراون. کۆمەڵگەکانی ئێمە بەهۆی ئەوەی کە پەروەردەکەی پشتی بە میتافیزیکی ئایینی بەستووە زۆربەی چەمکەکانی ئاکار دوانەیین «دوالیزم»، واتە لە جۆری دوانەی چاکە/خراپە، ڕاست/ ناڕاست، ڕەش/ سپی.... و لەم جۆرە چەمکانەیە و بە بەردەوامی لە ئامۆژگارییەکاندا ئەم چەمکانە دووپات دەبنەوە. بەشی زۆری ئاکارەکە ئامۆژگارین و هەندێک شرۆڤەی کۆنی ئاکاری ئەرستۆیشی پێوە دیارە. بۆ نموونە "ڕادەی مام ناوەندی" لە ئاکاری ئەرستۆدا ئەویش بە شرۆڤەیەکی ئایینی کاریگەری لەسەر میتافیزیکی ئایینی داناوە.

شێوازێکی دیکەش لە هەڵسوکەوت هەیە خەڵکی بەپێی ژینگە و کولتوورێک مرۆڤەکانی تێدا گەورەبوون خاوەنی ئەو خەسڵەتانەن، یان زۆر ترسنۆکن، یان زۆر بوێرن، یان ئەوەی کە هۆشیان بە یەکترەوە هەیە و یارمەتی یەکتر دەدەن، بەڵام ئەوەی گرنگ بووە ئەوەیە بەردەوام لەم ئاکارەدا لایان وابووە چاکە، ڕاستگۆیی و ڕۆشنایی سەردەکەوێت. لەم میتافیزیکەدا ئاکار وەک بابەتێکی سەربەخۆ نەیتوانیوە کاری خۆی بکات، بەڵکو پێش بڕیارەکانی وەک ئامۆژگاری بەبێ ئەوەی کەسەکە خۆی تێدا بە هۆشیاری و ئازادی گەیشتبێت وەک کوتەک بەسەریەوە بووە و هەموو شتێکی دیاری کردووە و مەرجی بۆ داناوە، زۆر جاریش لە ڕێگەی ترس و تۆڵەی دوارۆژ داسەپاوە. نموونەکەی ئەوەیە لە کەلامی ئەشعەریدا تاک ناتوانێ لە دەرەوەی میتافیزیکی ئایینی خۆی سەربەستانە لەسەر چەمکەکانی ئاکار بڕیار بدات. دواتر کەلامی موعتەزیلە لەژێر کاریگەری عەقڵی«نۆسی» یۆنانی کەمێک بایەخ بە ئیختیار و سەربەستی دەدات، بەڵام دواتر زاڵبوونی شەرع بەسەر عەقڵ، بۆ هەمیشە عەقڵ دادەخرێت. ئاکار وەک لقێکی گرنگ و پێویستی مەعریفەی مرۆیی لە چوارچێوەی ئامۆژگاری سادە دەمێنێتەوە. واتە هیچ کام لە لقەکانی ئاکار وەک ئاکاری ژینگە، ئاکاری تەکنۆلۆجی، مێژووی ئاکار، میتائاکار، ئاکاری پزیشکی و...تاد گەشەی نەکردووە. هەڵسەنگاندنی ڕاستی کۆمەڵگە دەریدەخات دۆخی ئاکار لە کۆمەڵگەکانی ئێمە بە چ شێوەیەکە. بۆ ڕوونکردنەوەی بابەتەکە پێویستە دوو چەمکی وەک تاک و کەسێتی لێکبدەینەوە.

تایبەتمەندییەکانی ئاکاری کۆیلایەتی

ئاکاری کۆیلایەتی لە تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگەی ژێردەستەیە، واتە کۆمەڵگەیەکە مرۆڤەکانی هەست بە خۆبەکەم زانی دەکەن و بەردەوام ئەم هەستەیان تێدا دەبووژێتەوە و زۆرجاریش ڕازین بەوەی کە کۆیلەن بۆ خۆیان بەردەوامی بەم گوتارە دەدەن، واتە ژێردەستەیی ئاکاری کۆمەڵگەیەکە، خۆیان مێژووی خۆیان ساز نەکردووە و ژیانی خۆیان سپاردووەتە دەست چارەنووسێکی نادیار، زۆر جاریش پەنا دەبەنە بەر خودا بۆ ئەوەی بەرپرسیاری لە خۆیان دامالن. کۆیلە تاکی تەریکە و کەسایەتی نییە، واتە عەقڵی بەپێی بەرژەوەندی کاتی بەبێ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی جەماوەری بەرەوپێش دەبات. وەک مشەخۆرێک و بەدوور لە پرەنسیپەکانی ئاکار دەجوولێتەوە. کۆمەڵگەی لێکترازاو کە لە بەرپرسیاری ئاکاری و یاسایی خۆی دوور کەوتووەتەوە و زۆرجاریش لە ناو دامودەزگاکان هەلپەرستانە و کاربەرێکەرانە هەڵسوکەوت دەکات. زۆر جاریش ئەم کەسانە تاک ڕەهەندانە خیانەت لە "یاسای زێڕینی"(٣) ئاکار دەکەن، واتە ڕەنج و مەینەتی کۆمەڵگەیان لەبیر دەچێتەوە، بەردەوام کەسانی چەوساوە

زیاتر ژێر پێی دەخەن.(٤) مرۆڤەکانی کۆمەڵگەی ئێمە زۆر جار هەلپەرستی دەکەنە ئامرازێک بۆ بەرژەوەندی ئابووری و هەلپەرستیش دەگەڕێتەوە بۆ دواکەوتوویی کەسایەتی و نەبوونی یاسا و پرەنسیپەکانی ئاکار.

دیارە لە هەموو کۆمەڵگەیەک چینی هەژار و سامانداری هەیە، زۆرجار هەژارەکان ڕقیان لە چینی سامان‌دار و دەوڵەمەندە بەهۆی ئەوەی کە ناتوانن وەک ئەوان بە ئارەزووەکانیان بگەن، بەڵام چینی سامان‌دار بۆ پاراستنی سامانەکانیان ڕێک هەڵسوکەوتی هەژارەکە دەگرنەپێش، بەڵام بە خوویەکی ناشیرین و نامرۆڤانە و دڕندەیی وەک چاوبرسیەتی، بەڵام بەپێچەوانەی چینی هەژار، سامان‌دار و دەوڵەمەندان کێشەیەکی وەک چاوبرسیەتییان هەیە، ئەم چاوبرسیەتییە لە دۆخی ئاساییدا دەرناکەوێت، لەکاتی تەنگژەی ئابووری و سیاسیدا خۆی زەق دەکاتەوە، هەموو شتێک بەپێی پارە هەڵدەسەنگێنن.

چاوبرسیەتی، ئارەزوو و حەزی بەربەرەڵایانە، هەلپەرستی، دووڕوویی و مونافیقی بەشێکی سەرەکی بەدڕەوشتی ئاکاری کۆیلایەتی پێکدەهێنێت. لە ئاکاری کۆیلایەتیدا دوو ڕێسای ناشیرین و نامرۆڤانەی وەک بەزەییهاتن و سواڵکەری «دەرۆزەکەری» باوە. بەزەییهاتن هەستێکی دەروونی دووڕووانەیە بۆ خۆ دەربازکردن لە بەرپرسیاری و مرۆڤبوون، خۆ دزینەوە لە بەها و نۆرمەکانی ئاکارە، زۆرتر ڕەوشتی کۆمەڵگەیەکە هێشتا مرۆڤەکانی "نیوە وەحشین" و بە مەدەنییەت نەگەیشتوون، بەزەییهاتن چەشنێک نەخۆشی دەروونییە بۆ ئەوەی مرۆڤەکان کارێک بۆ بەرانبەرەکەیان نەکەن و بێ ئەوەی کارێک بکەن منەتیش بەسەریاندا بکەن، بەزییهاتن هەستێکی نەخۆشە بۆ خۆ دزینەوە لەئاکار، تەنانەت ئەو شرۆڤەیەش لە فەلسەفەی ئاکاری نیکۆماخۆسی ئەرستۆ باس لە "ڕادەی مامناوەندی دەکات" و دواتر لە ڕێگەی وەرگێڕانی عەرەبە مەسیحییەکان دێتە ناو جیهانی ئیسلام لە خۆیدا گرفتێکی گەورەی ساز کردووە، واتە ڕێسای "ڕادەی مامناوەندی" لای وایە لە نێوان دووکردەی وەک چاوچنۆکی و بێ تەماحی "ڕادەی ناوەند" هەڵبژێرن کە هەمان کەم تەماحییە. ئەم بۆچوونە لەخۆیدا مرۆڤێکی پاوانخواز دەخوڵقێنێت، ڕێک پێچەوانەی ئەو ئاکارە دەجووڵێتەوە، واتە هەردوو لایەنی زێدەڕۆیی و کەمکاری بەپێی بەرژەوەندی خۆی جێبەجێی دەکات، واتە ئەگەر A کردەیەکی چاوچنۆکانە بێت و B کردەیەکی بێ تەماحانە بێت و C ڕادەی مامناوەندی، واتە کەمتەماحی بێت، لە کۆمەڵگەی ئێستاکە بەپێی بەرژەوەندی و هەلپەرستی کاتی لەلایەک Aیە و لەلایەکی دیکەش Bیە.

هەلپەرستی و نەبوونی ڕەوشت و بەرژەوەندی کاتی و چاوبرسیەتی وای لێ کردووە لە هەردوولا بخوات. ڕادەی ناوەندی مرۆڤێکی بێوەی و سادە و لە هەمان کاتیشدا مەترسیدار بەپێی هەلومەرج دەخوڵقێنێت. تێکچوونی کولتوور و ئاوەزی کۆمەڵگە ئەم جۆرە کەسانە دیکەن(٥). نیتشە لە کتێبی «زەردەشت وەهای گوت» ئاکاری کۆیلەی بەم شێوەیە وەسف کردووە؛ ئێمە ئەرکی کولتوورێکمان لە ئەستۆدایە و دەستەبەرمان کردووە و لەو کولتوورەدا گەشەمان کردووە و چاودێریشی دەکەین.

نیتشە مرۆڤەکانی بەم شێوازە لێکداوەتەوە: ١- مرۆڤێکە بە «وشتر» ناودێری کردووە، چونکە وشتر زوڵم لێکراو و بارهەڵگرە و ئەمە «قۆناغی نەریتی»یە. ٢- قۆناغی ---- شێرئاسا، لەم قۆناغەدا، هێرش دەبا بۆ نەریتە کۆنەکان و تێکوپێکی دەدات. ٣- قۆناغی منداڵی ---- وەک چۆن منداڵ تازە لە دایک دەبێت، پشت لە هەموو نەریتێک دەکات و دژی ڕادەوستێ و شتێکی نوێ دەخوڵقێنێت. (فەلسەفەی هاوچەرخ، ل٦٥) هێندەی کە مرۆڤ لە ئاکاردا پاوانخواز بێت بە هەمان ڕادەش کرداری لەڕاستیدا پاوانخوازانە دەردەکەوێت، بۆیە دەبینی ئاکاری دووڕوویی بەشێکی گرنگی ڕاستییەکانی ئێمە لەناو خێزان پێک دەهێنێت. مرۆڤەکان لە ماڵەوە ئازاد و سەربەستانە دەجووڵێنەوە، بەڵام لە دەرەوە و لەناو کۆمەڵگە بە پێچەوانەوە هەڵسوکەوت دەکەن. هۆکارەکەشی زۆر جار داخرانی سیاسی و داخرانی کولتووریشە، واتە لە ماڵەوە و لە تەنیایی خۆیدا ئازادە، لە دەرەوە کۆیلەیە، گەرچی ئەوە دژ بە بنەماکانی ئازادییە و ئەمەش جۆرێک لە کۆیلایەتی و تاکی تەریکە هێشتا کەسایەتی پێنەگەیشتووە. تاکە کردارێکیش لە دەرەوە ئیشی پێ دەکرێت زمانێکی پڕ لە جامەلووسێکی و ماستاوچیانەیە و زۆرجار لەناو دامودەزگاکان دەربڕینی وەک "نۆکەرتم"، یان " کوڕەکەم نۆکەرتە" کچەکەم قەرەواشتە" جۆرێک لە ڕەوشتی

ژێردەستەیی و دەستەمۆبوونی پێوە دیارە، یان زۆر جار ستایشی لە ڕادەبەدەری یەکترە، واتە پێداهەڵدان و لۆمەکردن وەک یەک وایە، بەڵام ئەم هەڵسوکەوتە درۆیە ڕاستییە زبر و ناشیرینەکەی لێدانی یەکتری لە پشتەوەیە، ئەو شتەی کە پێی دەگوترێ لە"پاشخایی" قسەکردن و "بوختان هەڵبەستن"، ئەمەش شکاندنی کەسایەتی یەکترە، واتە پێداهەڵدان و لێدانی کەسایەتی یەکتری یەک پێناسەی هەیە و ئەویش برەودان بە ئاکاری کۆیلایەتی و مێگەلە. هەموو دادەبەزێنێت بۆ یەک ئاست، واتە هەموو وەک یەکن، جیاوازی و فرەڕەنگییەکان لەناو دەچێت. مرۆڤە کۆیلەکان لە داخرانی کۆمەڵایەتی و داخرانی ئازادی و بێدەنگبوون لە ئاست بەرپرسیارییەکان، تەنانەت خۆ دەزینەوە لە ئەرکە مەدەنییەکانیان کۆمەڵگە بە شێوەی نەریتی و دواکەوتووانە دەیهێڵنەوە. زۆرجاریش کەڵەکەبوونی پرۆژەی پێشکەوتن و مەدەنییەت و ئازادی هەمووی مایەپووچ دەبێت، ڕێگەی دەربازبوون لە ئاکاری کۆیلایەتی پشتبەستن بە ئاکاری بەرپرسیاری و بەهاکانی ئاکاری مەدەنیانەیە.

لێکدانەوەی چەمکی تاک و کەسێتی لە ئاکاردا

تاکی مودێرن کەسێکە سەربەستە و خاوەنی ئیرادەیە و تاکێکی ئازادە خۆی بڕیار لەسەر ژیانی خۆی دەدات، واتە ژێردەستە نییە و کەسێکی دیکە بڕیاری بۆ بدات و چاکە و خراپەی لە پێشدا بۆ دیاری بکات. ئەم تاکە کاتێک لە کۆمەڵگەدا هەست بە بەرپرسیاری لەپێناو خۆی و کۆمەڵگە دەکات دەبێ بە کەس person، یان ماکس شیلەر وتەنی دەبێ بە "کەسی کەسەکان" کەس و کەسایەتی خاوەنی عەقڵی سەربەخۆیە و خۆی لە لە تاکبوون دەرباز کردووە و بەشێکی چالاک و زیندووی کۆمەڵگەیە و هەستی بەرپرسیاربوونی زیاترە و چالاکە، لە بوارە مەدەنییەکاندا ئیش دەکات و باوەڕی بە ئازادی و مرۆڤایەتی هەیە. هەوڵی بۆ دەدات تەنیا لە تاکبووندا نەمێنێتەوە و تاک کاتێک ناگاتە ئاستی کەسایەتی ئەوە بوونی لەخۆیدا دەمێنێتەوە و ناچالاک و تەریک دەبێت. بە شێوازی ئیگزیستانسیالیستی بوونی لە خۆیدایە و نامۆیە و هۆشیاری نییە و قەتیسبوون لە ژیانی ئاساییە. ئەم بۆچوونە بەشێکی گرنگ لە مشتومڕەکانی فەلسەفەی ئاکار و سیاسەتە، واتە مرۆڤبوونی مرۆڤ دەگەڕێتەوە بۆ گەشەکردنی کەسایەتی و هەست بەرپرسیاریەتی لەپێناو کۆمەڵگە، ئەمەشە دەتوانێ کۆمەڵگە لە لێکترازان دوور ڕابگرێت. لە بەرپرسیاریدایە ویژدان زیندوو دەمێنێتەوە. دیارە ویژدان بە تەنیا ناتوانێ کێشەکانی ئاکار چارەسەر بکات، چونکە ویژدانی هەر کەسێک بەپێی پەروەردەکەی گەشە دەکات و بابەتێکی دەروونییە و زۆر کەس هەیە لەپێناو بەرژەوەندی تاکەکەسی ویژدانی نامێنێت، بەڵام ویژدان لەکاتێکدا زیندووە پەیوەند بە هەستی جەماوەرەوە بێت، ئەگینا بەتاکی تەنیا ویژدانی هەرکەسێک بەپێی هەستەکانی دەگۆڕێت. باشتروایە ویژدانی کەسەکانی ناو کۆمەڵگە پێکەوە لە گشتێکدا یەک بگرێتەوە، چونکە هەستی سادە و خاو بۆ خۆی کۆسپێکی گەورە لەبەردەم گەشەی عەقڵانی کۆمەڵگەیە.

لێکدانەوەی چەمکی بەرپرسیاری

دیارە بەرپرسیاری سێ لایەنی گرنگی هەیە پێویستی بە لێکدانەوەیە: ١- بەرپرسیاری مەدەنی، ٢- بەرپرسیاری ئاکاری، ٣- بەرپرسیاری کوشتن.

١- بەرپرسیاری مەدەنی: مانای ئەوەیە، کەسێک زیان بە کەسێک دەگەیەنێ. بۆ نموونە A زیان بە B دەگەیەنێ، لێرەدا پێویستە A زیانێکە بە B گەیاندوویەتی قەرەبووی بکاتەوە، هەروەها لەو تاوانەی کردوویەتی، یان لە ڕووی نەزانی بووە، یان بە ئیرادەوە حەزی خۆی بووە بەرپرسە. ئەم شێوە لە بەرپرسیاری پێوەندی بە تاکەکانی ناو کۆمەڵگەوە هەیە. بۆ نموونە مرۆڤەکان لە بەرانبەر خستنەوەی منداڵدا بەرپرسیارن، مامۆستا لە بەرانبەر خوێندکار، دەسەڵاتدار لە بەرانبەر دادپەروەری و ئازادی وڵاتەکەی بەرپرسیارە.

٢- بەرپرسیاری کوشتن: ئەم شێوەیە لە بەرپرسیاری لەسەر کەسێک ساخ دەبێتەوە، تاوانێکی کردبێت و ئەم بەرپرسیارییە پێوەندییەکی پتەوی لەگەڵ ئاکاردا هەیە. بۆ نموونە کەسێکە تاوانی نەکردبێت لە خۆڕا یاسا لەسەری ناکۆڵێتەوە، مەگەر ئەوەی کە بە ویستی خۆی تاوانێکی کردبێت. لەم شێوە بەرپرسیارییەدا سزای دیاریکراوی هەیە، بەبێ ئەوەی کە بەرپرسیاری ئاکاری لەبەر چاوبگرین، کەسی تاوانبار سزا دەدرێت. "بۆ نموونە شۆفێرێک لەکاتی لێخوڕینی ماشیندا کەسێک

دەکوژێت." لێرەدایە بەرپرسیاری مەدەنی و بەرپرسیاری کوشتن لێک نزیک دەبنەوە، چونکە بەپێی یاسا شۆفێرەکە سەرەڕای ئەوەی کە پێویستە لە لایەن یاسای هاتوچۆوە سزا بدرێت، هەروەها تاوانێکە کردوویەتی دەبێت قەرەبووی بکاتەوە.

٣- بەرپرسیاری ئاکاری: پێناسەی ئەم شێوەیە لەبەر پرسیاری لەوەدایە، پەیوەندی بەزەرورەتی یاسای ئاکاری، هەروەها ویستی ئازادەوە هەیە، واتە کردەیەک زەرورەتی هەیە کە ئەو کردەیە هۆکارەکەی بۆ هاندەرێکی سروشتی بگەڕێتەوە، یان ئەو کردەیە لە ژێر کاریگەری ویستی کەسێکی تردا بێت و ئەو کەسە خۆی بەرپرسی کردەوەکانی خۆی نییە. جیاوازی ئەم شێوە لە بەرپرسیاری بۆ بکەری کارەکە دەگەڕێتەوە و لەو کارەی کردوویەتی هۆشیار و سەربەستە و لە ژێر گوشاردا نییە و چاوبەستووانە ئەو کارە ناکات. لێرەدا چەمکی "تێگەیشتنی بەرپرسیاری" دێتە ئاراوە و ئەویش ئەوەیە، بەهایەکە بکەری کارەکە بۆ کردەکەی خۆی دایدەنێت، هەروەها بڕیارێکە دەیدات بۆ ئەوەی کە لە ئیشەکەیدا سەرکەوتوو بێت. دیارە تێگەیشتن لە چەمکی بەرپرسیاری دوولایەنی هەیە: لە لایەک پەیوەندی بە ڕابوردووەوە هەیە و ئەویش بریتییە لەوەی کە ئەو کەسە لەو هەڵانەی لە ڕابوردوودا کردوویەتی ئاگادار بێتەوە. دووەم: پەیوەندی بە ئایندەوە هەیە و ئەویش بریتییە لەوەی کە مرۆڤ بە پێی پێویست لە هەندێک کاردا پسپۆڕ بێت بۆ ئەوەی هەندێک دەستکەوتی باشی بۆ دابین بکرێت. (سەلیبا، ١٣٦١: ٥٨٩).

بەرپرسیاری ئاکاری ←	بەرپرسیاری سیاسی
پەروەردەی زانستی و مودێرن ←	بەرپرسیاری کۆمەڵایەتی ← بەرپرسیاری ئابووری ← بەرپرسیاری دامودەزگاکان

ویستی ئازاد و ئیختیار

لە کۆمەڵگەکانی ئێمەدا تا ئێستا ئەو لایەنانەی کە پێوەندییان بە ئاکار، خواناسی و فەلسەفەوە هەیە لێک نەدرانەتەوە. بۆ نموونە ئایا مرۆڤ ئیختیاری هەیە، یان ئەوەی کە جەبرێکی میتافیزیکی، یان کۆمەڵایەتی بەسەریدا زاڵە! لێرەدایە باس لە ئیختیار و ویستی ئازاد دێتە ئاراوە. دیارە تا ئەو کاتەی کە مرۆڤ ئەو ڕەهەندە میتافیزیکییانەی لە مێشکیدا وەک جیهاندیدێک قۆزاخەی بەستووە لێکی نەدابێتەوە، ناتوانێ خۆی بە کەسێکی ئازاد و سەربەست بزانێت. ئەوانەی باوەڕیان بە ئیختیار هەیە، لایان وایە مرۆڤ خۆی لە جێبەجێکردنی کارەکانیدا سەربەستە و هیچ جەبرێک لە ئارادا نییە، ئەگەر ئیختیاری نەبێت هەست بە بەرپرسیاری ناکات و پەنا دەباتە بەر جەبری کۆمەڵگە و لە هەمووی خراپتر جەبری میتافیزیکییە، واتە ئەو شتانەی وەک پێشگریمانە و بە بێ هەڵسەنگاندن لە مێشکیدا بناغەیان داڕشتووە. "پێویستە ئێمە دوو گریمانە لەبەر چاو بگرین: ١- دانپێدانان بەوەی کە خەڵکی لەو شتانەی هەڵیدەبژێرن ئازاد و سەربەستن، دیارە مرۆڤ وەک ئاژەڵەکان نییە. ٢- پێویستە ئەم بۆچوونە پەسەند بکەین کە هەڵبژاردن و کردەوەکانی مرۆڤ سەرچاوەیەکی ڕوون و عەقڵانی هەیە و لایەنێکی ناهۆشیارانەی نییە و مرۆڤ ئەو کارەی کە ئەنجامی دەدا چاوبەستووانە نییە و بە بابەتێکی میتافیزیکی ئاسمانییەوە گرێی نادات." (فرانکنا، ١٣٨٣: ١٦٥).

پێناسەی ئازادی

لێرەدا پێناسەی ئازادی پێوەندی ڕاستەوخۆی بە ئیختیارەوە هەیە، ئەمەش ڕێک ڕێگە بۆ بەرپرسیاری، یان نابەرپرسیاربوونیش خۆش دەکات، بەڵام لێرەدا مەبەست لە ئازادی چییە؟ لێرەدا پێویستە چەند نموونەیەک بێنینەوە، ئایا شۆفێرێک ئازادە بە پێی حەزی خۆی ماشێنەکەی لێخوڕێت؟، یان سیاسەتمەدارێک ئازادە هەر چی حەزی لێیە بیکات؟ ئایا کەسێکی ئایینی ئازادە سنوور بۆ یاسا دابنێت، یان نا؟ ئایا مرۆڤ لە کۆمەڵگەدا ئازادە بە حەزی خۆی هەرچی بەباش دەزانێ بیکات؟ لێرەدا پێویستە ئەمە ڕەچاو بکەین ئازادی هۆشیارییەکی مەدەنییانەیە و لە پێشدا بیرکردنەوە و پەروەردەی هۆشیارانە، ئازادی مرۆڤەکان دەستەبەر دەکات. پێویستە بۆ لێکدانەوەی بابەتەکە ئاماژە بە ئازادی لە ڕوانگەی دوو فەیلەسووفی جیا لەیەک بکەین. یەکەمیان (ئایزایا بێرلی)نە و ئەویتریش ژان پۆل سارترە. ئایزایا بێرلین

لەسـەر ئازادی پێناسـەیەکی ژیرانەی هەیە. بێرلین لە فەلسەفەکەیدا باسی لە دوو شێوازی ئازادی کردووە: یەکەم: ئازادی ئەرێنی، دووەم: ئازادی نەرێنی. ئازادی ئەرێنی مانای سەربەستی عەقڵانی دەگەیەنێ و ئازادی نەرێنی، واتای نەبوونی کۆت و بەندی داسەپاو لە لایەن کەسانێکی تر دەگەیەنێ. بۆ ئەوەی کە ئێمە خاوەن ئازادی بین لە پێشدا توانایی هەڵبژاردنمان بێت، ئەمەش دژ بە هەر چەشنە قەدەر و جەبرێک دەوەستێتەوە. (بێرلین، ١٣٧٩: ١٤). "کەواتە ئازادی سەرچاوەیەکی گرنگ و بنەڕەتی بۆ بەرپرسیارییە. ئەگەر مرۆڤ خۆی لە جەبری ئایینی و میتافیزیکی رزگار نەکات باس لە بەرپرسیاریی خەیاڵە، هەروەها پێویستە مرۆڤ لە کۆمەڵگەدا خاوەن ئازادی بێت بۆ ئەوەی خۆی بە بەرپرسیار بزانێت". "کەسێکی وەک سارتر لە فەلسەفەی ئێگزیستانسیالیستدا لای وابوو، مرۆڤ خۆی بەرپرسی بوونی خۆیەتی. سارتر دەڵێ: بوون پێش چییەتی دەکەوێت و مرۆڤ بەرپرسی بوونی خۆیەتی. تاکی مرۆڤ خۆی خاوەن خۆیەتی و سەربەستیشە، کەواتە مرۆڤ سەرەڕای ئەمانە، بەرپرسی سەرجەم مرۆڤەکانی تریشە." (رحیمی، ١٣٤٦: ٣٢-٣١).

لێرەدا مرۆڤ لە هەڵبژاردنی خۆیدا ئازادە و هەرکام لە ئێمە لە ڕێگەی ئازادی و ویستی سەربەستی خۆمانەوە، بوونی خۆمان هەڵدەبژێرین، کەواتە تاکی مرۆیی لە ڕێگەی هەڵبژاردنەکانی خۆی سەرجەم مرۆڤەکانی دیکەی هەڵبژاردووە. هەڵبژاردن، سەربەستی و ئازادی لە کردەدا خۆی دیاری دەکات و زەینی نییە. بەرپرسیاربوونی ئێمە بەرفراوانتر لەوەیە ئێمە بیری لێ بکەینەوە. زوڵم و زۆر و کوشتن و برینی مرۆڤەکان لە لایەن دەسەڵاتێکی سەرکوتکارەوە ئەوە نییە هەموو بێدەنگ بن و پشتگوێی بخەن، بەڵکو ئەرکی سەرشانی هەموو مرۆڤێکە ڕێگەی لێ بگرێت، کەواتە مرۆڤ سەرەڕای ئەوەی کە ئازادە، لە پێناو ئازادییەکەی هەیەتی بەرپرسیارە و مرۆڤەکانی تر چاویان لەو بڕیارەیە دەیدات و بەرپرسیاربوون لەهەمبەر خۆی و مرۆڤەکانی دیکەیە. مرۆڤ ئەگەر لە دنیایەکی داخراودا ژیان بەسەر ببات، تووشی تەریکبوون دەبێتەوە و هەر لە ناخی خۆیدا تووشی دووڕوویی دەبێتەوە. کەواتە چەمکەکانی وەک ئازادی، بەرپرسیاری ئەرکی بەدواوەیە.

پاراستنی ئەرک لە دۆخی نائاساییدا

لە فەلسەفەی ئاکاریدا سێ وشەی Dontologist، ob-ligation، duty پێوەندییەکی پتەویان پێکەوە هەیە، واتە ئەرک، بەڵێنی و زانستی ئەرکخوازی بە توندوتۆڵی پێکەوە گرێیان خواردووە. یەکێک لەو فەیلەسووفانەی کە بەباشی لەسەر ئەم باسە خاوەن هەڵوێستە ئیمانوئێل کانت فەیلەسووفی ئەڵمانییە. کانت دەڵێ: "هیچ شتێک لەم دنیایەدا، تەنانەت لە دەرەوەی دنیادا نییە جگە لە "ویستی چاکە نەبێت." (کانت، ١٣٦٩: ١٢) مەبەست لە ویستی چاکە بە ئەنجام گەیاندنی ئەرک و بەڵێنییە. ئەگەر یاسایەکی ئاکاری هەبێت پێویستە بە بێ هیچ مەرجێک لە خۆیدا چاک بێت و بەهایەکی زاتی هەبێت، واتە ویستی چاکە بەپێی دەرەنجامەکانی ناناسرێت. بەدەربڕینێکی دیکە سەرچاوەی ویستی چاکە لە ئەنجامی کارەکەوە سەرچاوەی نەگرتبێت. بۆ نموونە: بکوژێک کە هیچ هاندەرێکی جگە لە ئیشی کوشتن و برین لە ژیانیدا نییە و دەشێت لە خۆوە کارێکی باش بکات، بەڵام ئەم کارە مانای ئەوە نییە ئیدی بکوژ نەبێت. تەنیا چاکەی کردەیەک مانای ئەوە نادات ئەو کەسە کەسێکی خاوەن ئاکارە و پێویستی بە نییەتی بکەری کارەکەیشی هەیە، تا چ ڕادەیەک ئەو بکەرە ویستێکی چاک و ئینسانی هەیە. هەر لێرەوە کانت پەل بۆ "نییەتی جێبەجێکردنی" ئەرک دەکێشێت. کانت لای وایە ئاکارێک بەهادارە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەو کارە پێویستە لەگەڵ ئەرکی نییەتی ئاکاریدا یەکبگرنەوە، پێویستە نییەتی ئاکاریشی بە پشتەوە بێت و نییەتیش هەمان پەیڕەوی لە یاسای عەقڵە. کانت دوو کردەی ئاکاری لێک جیا کردووەتەوە. ١- کردەیەکە لە پێناو ئەرکدایە، ٢- کردەیەکە لە پێناو جێبەجێکردنی ئەرکدایە. نموونەیەک بۆ جیاکردنەوەی ئەم دوو کردەیە دەهێنێتەوە. "فەرز کەین فرۆشیارێک لە کڕیارێک پارەی زۆر ناسێنێ، ئەم کاری فرۆشیارە بە پێی ئەرکە، بەڵام لە پێناو جێبەجێکردنی ئەرکدا نییە. دەشێت ئەم گرانفرۆشتنە بەهۆی پاوانخوازی، یان ترس لە خودا، یان بۆ گەیشتن بە بەهەشت بێت". (کاپلستون، ١٣٨٠: ٣٢٤)، بەڵام ئەم کارە ئاکاری نییە و بەتەواوەتی کردارێکی نائینسانییە و کانت لەم سەروبەندەدا ئاکارێکی ڕەها بە پێی بنەمای عەقڵ دێنێتە

ئاراوە و دەڵێ: "کردارت بەپێی یاسایەک بێت مرۆڤەکان نەک وەک کـەرەسـتـە، بەڵکو وەک ئامـانجـێک چاو لێ بکەیت". یاســـای دووەم ئەوەیە: "بەپێی یاســـایەک هەڵسـوکەوت بکە، کردارت ببێ بە یاسـای گشـتی ". (کورنر، ١٣٨٠: ٢٨٤)

کۆتا بڕیار

کـەواتە ئەرک و بەرپرسـیـارییـە ویژدانی مـرۆڤـەکـان بەزیندوویی دەهێڵێتەوە. کۆمەڵگەی زیندوو کەسانیک دەیگێڕن لە دۆخە نائاسییـەکـاندا لەباتی ئەوەی کـە بە هەڵپـەرسـتی و پارە کـۆکـردنەوە و چاوبرسـیــەتی بۆ بەرژەوەندی تاکەکەسی خۆیان بجووڵێنەوە، هۆشیـارانە بەرژەوەندی کـۆمــەڵگە و چینی هەژاریش ڕەچاو بکەن. بڕیار نییـە کـاتێک دۆخێکی نائاسـایی سیـاسی، یان ئابووری سەرهەڵدەدا کۆمەڵگەش ببن بە دڕندە و گورگی یەکتری، هەرکەسەو بە پێی توانایی خۆی دەبێت ئاگایان لەیەکتری بێت. دیارە لە کۆمەڵگەی گەندەڵ و دواکەتووە بەهاکانی ئاکار نامێنێت و هەڵپەرستی و کەس لەکەسی باو دەبێت. لە کۆمەڵگە وەحشییەکانی کۆندا ئاکار و ڕەوشتی چاوبرسییـەتی و هەڵپـەرستی تێـدا باو بووە، بەڵام کـۆمـەڵگەیەک نەخـتـێک ویژدان و بەرپرسـیـاریی مرۆیی تێدا مابێتەوە و مرۆڤەکان خاوەنی ڕەوشتی بەرز بن، بە هۆشیـارییـەوە کـۆمـەڵگە دەپارێزن و ڕێگە نادەن کۆمەڵگەیان لە دۆخی نائاساییدا لەناو بچێت. لەکاتی قـەیرانەکـاندا کـەسـانێک هەن بوێرانە و بەبێ بەرانبـەر کـۆمـەڵگەی خۆیان دەپارێزن، ئەمـانە ویژدانی زیندووی کۆمەڵگەن و باشتر وایە نموونەی ئەم جۆرە کەسانە زیاتر بێت. ئەم کەسانەن وەک سەربازی ون ویژدانی کۆمەڵگە و ڕەوشـتی کـۆمـەڵگە دەپارێزن و ڕێگەنادەن کـۆمـەڵگە لەلایەن کەسانی مشەخۆر و هەڵپەرستەوە لەناوبچێت.

پەراوێزەکان:

١- Ressentment ڕق و قین.

٢- perspective ڕوانگەیەکە نیتشە داهێنەری بووە.

٣- golden Rule لەم یاسـایەدا ئەوە گـرنگە گـەر ناتەوێ خەیانەتت لێبکەن باشتروایە خەیانەت لە کەس نەکەیت.

٤- نموونەی زەقی ئەم بۆچوونە لە کـتـێـبی "ئایشــمــەن لە ئۆرشەلیم" نووسینی هانا ئارنت بە چڕوپڕی لێکدراوەتەوە. نموونەی ئەو شتانە لە کۆمەڵگەی خۆمان بە زەقی دیارە.

٥- کـورد وتەنی لەلایەک خـوایان دەوێت و لەلایەکی دیکەش خورمایان دەوێت.

ژێدەری فارسی:

١- درامـدی بر فلسـفـەی اخلاق، بیـرنارد ولیـامـز، ترجمـەی سهراب علوی نیا، ١٣٨٣، نشر مرکز.

٢- تبـارشناسی اخـلاق، نیـتـشـە، ترجمـەی داریوش اشوری، ١٣٧٩، نشر اگە.

٣- فلسـفەی اخلاق، ویلیام فـرانکنا، ترجمەی هادی صـادقی ١٣٨٣، نشر اگە.

٤- تاریخ فلسفەی کاپلستون، «کانت» جلد٦، ت. بزرگمهر و سعادت ١٣٨٥، نشر علمی و فرهنگی.

٥- اگزیسـتـانسـیـالیسم و اصـالت بشـر، مـصطفی رحیـمی، ١٣٤٤، نشر نیلوفر

٦- چهـارمـقـالە دربارەی ازادی، ایزایا برلین، علی مـوحـد، ١٣٨٠، نشر خوارزمی

٧- کین توزی، مـاکس شلر، ترجـمـەی، صـالح نجـفی، جـواد گنجی، ١٣٨٨، نشر سالس.

٨- فرهنگ فلسفی، جمیل صلیبا، ترجمەی منوچهر صانعی درەبیدی، ١٣٦١، نشر حکمت.

ژێدەری کوردی:

١- مـێـژووی فـەلسـەفەی هاوچەرخ، وەرگێـڕ، سـەعـیـد کـاکی، چاپی ئاوێر، هەولێر، ٢٠١٣.

٢- سـەرەتاکانی فـەلسـەفەی ئاکـار، وەرگـیـڕ، سـەعـید کـاکی، دەزگای ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠١٣.

٣- بنەماکانی فەلسەفەی ئاکار، وەرگێڕان و کۆکردنەوە، سەعید کاکی، چاپی ئاوێر، ٢٠١٥.

٤- مـێـژووی فـەلسـەفـەی ڕاتلێج، بەرگی ٦، ئایدیالیـزمی ئاڵمانی، وەرگێڕانی: سەعید کاکی.